

KODIRANJE ENCIKLOPEDIJ

Povzetek. Članek se ukvarja s prikazom zgodovinskega razvoja Enciklopedije Slovenije, pri čemer skuša opozoriti na vsebinske omejitve, ki jih je temu knjižnemu projektu naložil čas, v katerem je nastajala njegova konceptualna zasnova. Poleg strogo ideoloških omejitev, ki jih je predvsem v prvih zvezkih diktiral marksizem kot tisti svetovni nazor, skozi katerega naj bi avtorji geselskih člankov ovrednotili vse pojave, vezane na slovenstvo, odkriva članek skozi primerjavo z nekaterimi drugimi nacionalnimi enciklopedijami še hujšo kulturno naddoločenost Enciklopedije Slovenije v samem izboru pojmov, ki je izrazito avtarkičen.

Ključni pojmi: enciklopedija, leksikografija, vrednotenje, marksizem, nacionalni korpus, avtarkičnost.

V tem besedilu izhajamo iz predpostavke, da so enciklopedije in leksikoni pomemben pripomoček za razumevanje sodobnih in preteklih družb. Čeprav vsaj v zahodni civilizaciji velja, da naj bi tovrstne knjižne edicije zgolj v objektivnem tonu podajale vednost o posameznem področju človekovega udejstvovanja ali pa kar o vsej človeški civilizaciji, se seveda že za samim izborom pojmov, iz katerih je sestavljen geslovnik, in za dolžino posameznih gesel, skriva svojevrsten vrednostni sistem. Še več, tudi tiste enciklopedije, ki se zavestno izogibajo temu, da bi svojim bralcem in bralkam vsiljevale vrednostne sodbe o posameznih pojavih in osebah, so nastale v kulturnih okoljih, ki jih obvladujejo določeni vrednostni sistemi, ki pa posredno vplivajo na sam izbor pojmov in dolžino gesel. Če denimo Enciklopedija Britanika neprimerno več prostora namenja Williamu Shakespeareu kot Raymondu Chandlerju, lahko iz tega sklepamo, da kulturni sistem njenih urednikov pripisuje neprimerno večjo težo prvemu kot drugemu, čeprav se v geselskih člankih do nobenega od obeh piscev vrednostno ne opredeljujejo.

Zato lahko upravičeno domnevamo, da je iz razlik med geslovniki možno izvedeti marsikaj o razlikah med vrednostnimi sistemi okolij, v katerih so posamezne enciklopedije ali leksikoni nastali. V besedilu bomo obravnavali tako imenovane nacionalne enciklopedije oziroma leksikone, prek njih pa bomo skušali analizirati nacionalni značaj Slovencev: v ta namen bomo pod drobnogled postavili Enciklopedijo Slovenije, nato pa se bomo vrnili dvesto let nazaj in se premaknili v Združene države, kjer je tiskar po imenu Thomas Dobson skušal predati Britaniko v ameriško enciklopedijo. Ob tem pa bomo problematiko obrav-

Dr. Miha Kovač, publicist.

navali še skozi optiko danskega nacionalnega leksikona, ki je pred tremi leti začel izhajati v Kopenhagnu.

Konceptualna zastavitev Enciklopedije Slovenije

Najstarejša pisna sled o rojevanju Enciklopedije Slovenije je v drobno knjižico zvezan dokument, ki ima naslov Projekt, obsega 49 strani in nosi datum april 1975. Iz njega je razvidno, da je bila Enciklopedija na strogo vsebinski ravni zastavljena tako, da naj bi, poenostavljeno rečeno, Slovincem razložila, kdo in kaj so: "Enciklopedija Slovenije bo prvikrat kompleksno zajela vse podatke, ki so za Slovence bistveni, pomembni in značilni. Enciklopedija bo z znanstveno obdelavo gesel po čimbolj popolnem geslovniku in po enotni metodi vsestransko prikazala vsa področja družbenega življenja Slovencev, odkar so se pojavili v zgodovini, na vseh področjih dejavnosti slovenskega naroda od najstarejše preteklosti do danes, o njegovih dosežkih in posebnostih, ne glede na nekdanje zgodovinske in današnje meje ... Slovenska enciklopedija bo potemtakem po svoji zasnovi docela nova edicija, doslej najbolj vsestranski in najpopolnejši priročnik o slovenskem narodu" (Projekt 1975, str. 9).

Iz take zasnove je seveda več kot očitno, da je bila Enciklopedija Slovenije zastavljena kot nacionalna enciklopedija in se je kot taka pomembno ločila od splošnih enciklopedij ali leksikonov: "... Izbior pojmov, ki jih bo obravnavala Slovenska enciklopedija, se tudi ne bo ravnal po pomembnosti, kakršno imajo v splošni hierarhiji pojmov posamezne teme, ampak se bo ravnal po dveh drugih kriterijih: prvič, v kolikšnem obsegu je določena tema pomembna za Slovence (npr. jezik oziroma slovenski jezik je pomemben v celoti, kemija le deloma), in drugič, koliko posamezen pojem (ki je lahko v splošni hierarhiji pojmov zelo pomemben) sploh pride v poštev za obravnavanje v SE" (Projekt 1975, str. 19). Tako zasnovo so avtorji Projekta še natančneje razložili na primeru kemije: "Tudi pojmi in spoznanja iz kemije so splošno veljavni povsod, kjer se ljudje ukvarjajo s kemijo, vendar pa v nacionalni enciklopediji ne bo najti splošnih pojmov iz kemije in njihovih razlag, saj različne spojine, postopki, zakoni ipd. kljub svoji veljavnosti tudi za slovensko področje nimajo kake posebne, slovenske funkcije ali oblike. Razmerja med številom gesel s posameznih področij ne bodo torej v skladu niti z razmerji med pomembnostjo posameznih področij za človeštvo nasploh niti s pomenom, ki ga imajo posamezni pojmi v splošni hierarhiji nekega področja. Kriteriji pri izboru gesel za Slovensko enciklopedijo bodo torej bistveno drugačni kot kriteriji, po katerih se ravnaajo splošne tematske enciklopedije, ali, bolje, kriteriji, kakršne uporabljajo take enciklopedije, so pri sestavljanju nacionalne enciklopedije šele na drugem mestu" (Projekt 1975, str.20).

Brez pretiravanja torej lahko ugotovimo, da je bila ob njenem rojstvu ena od temeljnih nalog Enciklopedije iskanje nacionalne identitete Slovencev in Slovenk - oziroma ugotavljanje vseh tistih značilnosti in posebnosti, ki nas na pomembnih področjih človekovega udejstvovanja ločijo od drugih narodov in nas, ob "človeštvu nasploh", spreminjajo v posebno, slovensko nacionalno skupnost: če bi

parafrazirali F. Levstika, bi lahko rekli, da je bil eden od namenov celotnega projekta to, da bi Slovenec videl Slovenca v Enciklopediji kot svoj obraz v ogledalu.

Jugoslovanske korenine Enciklopedije Slovenije

Naj ob tem povemo še to, da je v našem prostoru tedaj obstajala podobno zasnovana enciklopedija, le da je bil njen objekt drug: namreč Enciklopedija Jugoslavije¹. Ta je začela nastajati na začetku petdesetih let, ko je bil jeseni 1950 pod vodstvom M. Krleže v Zagrebu ustanovljen Leksikografski zavod FNRJ, ki je tri leta kasneje v bogatem in obširnem prospektu vsem potencialnim prednaročnikom pojasnil, da bo v naslednjih sedmih letih - poleg številnih iz njih izpeljanih izdaj - založil dve temeljni leksikografski deli: Enciklopedijo Jugoslavije v osmih knjigah in Občo enciklopedijo v šestih knjigah. Obe naj bi ločil različen uredniški pristop: če naj bi bilo v prvi "... kar se le da obširno prikazano življenje posameznih jugoslovanskih narodov in republik od začetkov do današnjih dni ...", naj bi bili v drugi "... sistematično zbrani ter pregledno in jasno razloženi osnovni podatki iz vseh področij človeškega znanja, ustvarjalnosti in izkušenj" (Enciklopedijska izdanja leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb 1950, str. 4). Ali, še bolj poenostavljeno rečeno, v prvi enciklopediji naj bi bil prikazan zgolj "dom", v drugi pa le "svet".

Zato je bila Obča enciklopedija - ob močni ideološki obremenjenosti, kot je bila pač značilna za prvo polovico petdesetih let - zastavljena kot bolj ali manj klasičen leksikografski projekt, Enciklopedija Jugoslavije pa je bila prav nasprotno zamišljena kot nacionalna enciklopedija tedanje zvezne države in je bila njena organizacijska struktura zato v celoti odraz tedanje državne ureditve. Drugače povedano, njeno uredništvo je bilo organizirano federalistično, s posebnimi redakcijami v vsaki republici, dolžnost teh pa je bila, da "... v celoti prikažejo življenje svojih republik in narodov, ki živijo v njih ..." - medtem ko je bila zagrebška centralna redakcija zadolžena za njihovo koordinacijo in za obdelavo tiste materije, "... ki se po svoji naravi tiče vse Jugoslavije kot skupne domovine južnih Slovanov, oziroma se tiče južnih Slovanov kot celote (Enciklopedijska izdanja leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb 1950, str. 4)².

Prva izdaja Enciklopedije Jugoslavije je izhajala šestnajst let, od leta 1955 do 1971. Natisnjena je bila v srbohrvaščini v latinici, skupna naklada vseh osmih knjig pa je bila 240.000 izvodov. Celotna naklada je bila razprodana kmalu po izidu zadnjega zvezka, zato so v Leksikografskem zavodu že leta 1974 predlagali, naj bi začeli z delom pri drugi izdaji. Če gre verjeti dokumentom, ki so nam na voljo, so bili formalni razlogi za tak korak politične narave, saj naj bi bila nova izdaja "... ustrenejša v marksistični opredelitvi naše preteklosti, pa tudi v interpretaciji najnovejšega družbenopolitičnega in ekonomskega razvoja SFRJ, zlasti socialističnega samoupravnega sistema" (Podatke navajamo po Obrazložitvi k delovne-

¹ Ta pa se je spet zgledovala po sovjetskih enciklopedijah, saj je vsaka sovjetska republika imela svojo enciklopedijo, ki se je ukvarjala zgolj s prikazom njenih značilnosti.

² Kot zanimivost povejmo, da je slovensko redakcijo vodil A. Melik, sekretar pa je bil D. Kermavner. Celoten seznam slovenske redakcije je v prav tam, str. 7-8.

mu osnutku predloga Samoupravnega sporazuma o financiranju in usmerjanju priprave natisa 2. izdaje Enciklopedije Jugoslavije v SR Sloveniji, november 1979)³; poleg teh, za tisti čas značilnih sprememb, naj bi druga izdaja doživela tudi dokaj temeljito konceptualno prenovu, saj naj bi se od prve ločila tudi po obsegu in naj bi namesto v osmih izšla v enajstih knjigah, gesla pa naj bi bila bistveno krajša kot v prvi izdaji, vsega besedila naj bi bilo namreč več le za šestnajst odstotkov, število gesel pa naj bi se povečalo kar za polovico. Tako naj bi se število "prikazanih oseb" povečalo "... s 6441 na 9760, število pojmov pa od 5685 na 8480 ...", od tega pa naj bi bilo osebam in pojmom iz Slovenije od približno 794.000 vrstic namenjenih 73.000 (Poročilo redakcije Enciklopedije Jugoslavije za Slovenijo, po oceni dne 1.3.1980). K temu velja dodati, da naj bi bila druga izdaja po svoji vsebinski zasnovi usmerjena še bolj "federalistično" kot prva, saj naj bi izšla ne samo v srbohrvaščini in v latinici, ampak tudi v makedonščini, slovenščini in albanščini, doživela pa naj bi tudi srbohrvaško izdajo v cirilici; za nameček pa je moral biti ves projekt v skladu s tedanjimi političnimi navadami in normami finančno in vsebinsko verificiran tudi v vseh republikah in pokrajinah, s čimer so si te zagotovile še dodatni nadzor nad njim.

Na teh osnovah je centralna zagrebška redakcija druge izdaje Enciklopedije Jugoslavije začela delovati že leta 1976, njen slovenski del pa je formalno začel z delom 1. marca 1978 (Poročilo redakcije Enciklopedije Jugoslavije za Slovenijo, po oceni dne 1.3.1980).

Slovenski prelom

Za našo rabo je vsekakor zanimivo vprašanje, zakaj in od katere časovne točke naprej tedanji slovenski intelektualni in politični eliti Enciklopedija Jugoslavije ni več zadoščala, pa čeprav naj bi v celoti prikazala "... življenje svojih republik in narodov, ki živijo v njih..." (Poročilo redakcije Enciklopedije Jugoslavije za Slovenijo, po oceni dne 1. 3. 1980)" - in čeprav je bila ta hkrati že zaradi svoje večjezične izdaje in republiške verifikacije vsaj na prvi pogled Slovencem celo bolj prijazna od svoje predhodnice. Ali, če skušam to povedati še bolj shematično, med prvo in drugo izdajo Enciklopedije Jugoslavije se je ne samo v jugoslovanski, ampak tudi in predvsem v slovenski politični eliti zgodil pomemben kulturni in vrednostni premik, zaradi katerega Enciklopedija Jugoslavije ni postala samo še bolj "federalno" usmerjena, ampak naenkrat ni bilo več dovolj imeti enciklopedijo, v kateri bi bili Slovenci prikazani kot avtonomen del med sabo povezanih južnoslovanskih

³ Naj opozorimo še na to, da je bilo za jugoslovanski socializem značilno neprestano spreminjanje pravih igr in politične terminologije in so bili zato taki argumenti s tedanjega zornega kota povsem legitimni.

narodov⁴: zdaj smo nenadoma potrebovali Enciklopedijo, ki bi namesto same skupnosti južnoslovanskih narodov in prepletenosti odnosov med njimi v prvi plan postavila narod sam, v našem primeru seveda Slovence, njihovi odnosi z južnoslovanskimi in drugimi narodi pa bi bili potisnjeni v drugi plan.

Iz dokumentov, ki so na voljo, ni jasno razvidno, kje in kdaj se je ta premik zgodil - iz dejstva, da je bil že citirani Projekt za pripravo Enciklopedije Slovenije natisnjen leto dni po tem, ko so v zagrebškem Leksikografskem zavodu predlagali drugo izdajo Enciklopedije Jugoslavije, pa seveda lahko domnevamo, da je odločitev o zagonu slovenske nacionalne enciklopedije nastala v približno istem času. A če so že nejasne časovne in krajeve koordinate tega preloma, sta zato toliko bolj nesporna njegova vsebina in njegove posledice.

Sestop nacionalnega projekta iz zvezne na republiško raven

Med obema projektoma vsaj na prvi pogled seveda ni bilo nobenega prestižnega nasprotja: k takemu sklepu nas nenazadnje napotuje tudi dejstvo, da so konec leta 1976 pri predsedstvu RK SZDL ustanovili Svet Enciklopedij, ki naj bi vsebinsko usmerjal delo pri obeh projektih, predsedoval pa mu je takratni predsednik SAZU J. Vidmar.

Vendar pa se je pod to formalno nekonfliktnostjo, vsaj z založniškega zornega kota, skrivalo najmanj eno globoko protislovje. Ob skupnih prostorih in skupnem vrhovnem nadzornem in kadrovskem organu iz tedanjih dokumentov ni razvidno, da bi komurkoli prišlo na misel, kako bi bilo s stališča stroškov in racionalnosti dela edino logično, da bi za obe izdaji skrbela ista uredniška ekipa, ki bi lahko bodisi gradivo, pripravljeno za Enciklopedijo Jugoslavije, ustrezno razširila za interno slovensko rabo ali, prav nasprotno in še enostavneje, gradivo za Enciklopedijo Slovenije ustrezno skrajšala in prilagodila jugoslovanski rabi: če drugega ne, je bilo namreč za mnoga gesla v obeh enciklopedijah treba zbrati isto slikovno ali arhivsko gradivo, seveda pa bi si bilo na ta način možno ustrezno poenostaviti tudi pisanje mnogih gesel.

^{*} Pri tem kot posebno zanimivost lahko navedemo še to, da se je celo v osemdesetih letih in ne glede na ta kulturno-politični obrat Enciklopedija Jugoslavije v Sloveniji predvsem glede na druge republike še vedno zelo dobro prodajala: tako je A. Lah 5. junija 1985 na seji sveta enciklopedij poročal, da so kupci "... dobro sprejeli Enciklopedijo Jugoslavije, ker je prva naklada (prvega zvezka, op. avtor), predvidena na 8000 izvodov, že razprodana in so pri drugem zvezku povečali naklado na 15.000 izvodov in se sedaj prvi zvezek ponatiskuje. Tako so v celoti dohiteli nakup latinične izdaje v SR Hrvatski, vsega skupaj je bilo torej slovenskih izdaj prodanih več kot 8500, vseh latiničnih v srbohrvaščini pa je prodanih nekaj čez 11.000 izvodov v celi Jugoslaviji, medtem ko v cirilici tiskane enciklopedije komaj nekaj čez 1000 primerkov" (Več o tem glej Zapisnik druge seje Sveta Enciklopedij 5. junija 1985). Naj nam bo ob tem dovoljeno domnevati, da ta razmerja ne kažejo samo na že tedaj različno knjigotirsko usposobljenost in na drugačen odnos do knjig v posameznih republikah bivše Jugoslavije, ampak tudi na razlike v stopnji zavezanosti tedanji zvezni državi, sorazmerno nizka prodaja izdaje v cirilici pa slej ko prej opozarja še na to, da je nacionalizem, ki je v devetdesetih letih v Srbiji cirilico spremenil v dominantno pisavo, tedaj tam še spal. Seveda pa je bila tudi prodana naklada Enciklopedije Jugoslavije nizka v primerjavi s prvo knjigo Enciklopedije Slovenije, ki so jo prodali v 30.000 izvodih.

Vendar nas pregledani dokumenti usmerjajo k povsem drugačnemu sklepu: v Poročilu, ki ga je junija 1983 Glavni uredniški odbor Enciklopedije Slovenije pripravil za že omenjeni Svet Enciklopedij pri RK SZDL, je čisto na koncu rečeno, da bo "... najkonkretnейše sodelovanje z Enciklopedijo Jugoslavije ..." možno predvsem pri tistih geslih, ki bodo razlagala slovensko povezanost z drugimi jugoslovanskimi republikami in narodi - in da bo "... iz njene druge izdaje, če se bomo seveda sporazumeli, mogoče prevzeti na primer vse članke o republikah in pokrajinah, ki bi jim dodali, če bo potrebno, dopolnila s slovenskega vidika" (Poročilo Svetu Enciklopedij, junij 1983). Kar drugače povedano pomeni, da v glavnem uredniškem odboru sploh niso resno računali z možnostjo, da bi lahko že v samem izhodišču isti slovenski slikovni material in isto slovensko arhivsko gradivo zbirali in hranili skupaj za potrebe obeh enciklopedij, kaj šele, da bi se z ustrezno organizacijo skušali izogniti dvojnemu pisanju posameznih besedil - in ker je iz zapisnikov sej Sveta razvidno, da na to nihče ni imel pripomb, lahko seveda sklepamo, da je tak dvojen in z založniškega zornega kota že na prvi pogled neracionalen način priprave obeh enciklopedij s tem doživel ustrezno politično verifikacijo.

Zato je povsem na mestu domneva, da je bila Enciklopedija Slovenije že od samega začetka mišljena kot od Enciklopedije Jugoslavije neodvisen projekt, za katerega so nekateri celo na glas pričakovali, da bo pri njem kmalu "... treba narediti naslednji korak k večji samostojnosti in izoblikovanosti, da bo v perspektivi lahko iz njega zrasel leksikografski sektor ..." (Zapisnik seje Sveta Enciklopedij z dne 5. junija 1985): skratka, Enciklopedijo Slovenije so očitno snovali tudi s tiho željo, da bi iz nje zrastle nekakšna slovenska različica zagrebškega zveznega Leksikografskega zavoda. Žal je v zbranih dokumentih premalo informacij, da bi lahko nedvoumno presodili, ali je bilo tako zato, ker so pri tem projektu sodelovali ljudje, ki niso kaj dosti vedeli o skrivnostih založniškega dela, oziroma jih založniško-finančna plat projekta ni zanimala, ali pa se je za vsem skupaj zrcalil močan narodnobuditeljski ali celo državotvoren refleks tedanje vladajoče elite.

Toda tudi če se izognemo špekulacijam o resničnih razlogih za tako odločitev⁵, in celo če bi se nedvoumno izkazalo, da se snovalci Enciklopedije Slovenije niso zavedali dometa svojega početja, ne more biti dvoma, da je tedanja politična elita s tako samostojno zasnovanim projektom v njegovih učinkih postavila enega od pomembnih temeljev slovenskega samozavedanja, in da so bile torej ne glede na svoje dejanske vzroke posledice tega dejanja državotvorne, saj je nacionalno enciklopedijo s praktično enakim temeljnim konceptom kot ga je imela državna enciklopedija na zvezni ravni, spustila z zveznega nivoja na republiškega. Ali, še bolj naravnost povedano, z nastankom Enciklopedije Slovenije se je na republiško raven preselila ustanova, ki je imela prej pravico do obstoja le na zveznem nivoju: podobno, kot je torej jugoslovanska enciklopedija skušala definirati tiste specifičnosti in razlike, ki jugoslovansko skupnost narodov ločijo od drugih držav, je Enciklopedija Slovenije skušala opisati tiste posebnosti, ki Slovence in Slovenke

⁵ V opombi pod črto pa si seveda lahko privoščimo domnevo, da je bila resnica najbrž nekje na sredi: da je imela tedanja politična elita močne, čeprav zakrite, nacionalistične reflekse in da ji je bilo malo mar za stroške projektov, ki se jih je lotevala.

vzpostavljajo kot samostojno skupnost v razmerju do južnoslovanskih in do vseh drugih narodov.

Marksizem kot temeljni kriterij Enciklopedije

Žal pa je imel način, s katerim so se očetje Enciklopedije lotili popisovanja Slovenije in njenih značilnosti, tudi svojo temno plat. Če namreč želimo ugotoviti, kaj je tisto, kar nas kot posebno nacionalno skupnost loči od drugih, moramo postaviti kolikor toliko enotne in jasne kriterije, ki bodo te razlike ne samo vzpostavili, ampak tudi hierarhizirali - avtorji Projekta pa so jih, v skladu z zgornjim opisom stanja duha, skušali najti v marksizmu in predvsem samoupravljanju: "Slovenska enciklopedija bo izhajala z marksističnega idejnega stališča, da vsak pojav, ne glede na področje v katero sodi, in ne glede na njegovo specifično naravo, naj bo to zgodovinski dogodek, organizacijska oblika ali predmet materialne kulture, nastaja na določeni ekonomski bazi in v določenih družbenopolitičnih razmerah... Izhajajoč iz znanstvene marksistično-dialektične metode obravnavanja vseh družbenih pojavov, bo Slovenska enciklopedija dosledno upoštevala razredno naravo zgodovinskih procesov ter prizadevanja ljudskih množic za uresničenje demokratičnih odnosov v družbi in za zgraditev socialistične samoupravne družbe" (Projekt 1975, str. 11). Logika je torej preprosta in presenetljivo transparentna, pri pojavih, ki jih bo opisovala Enciklopedija, avtorjev geselskih člankov ne sme zanimati samo njihova "specifična narava" in s tem specifična notranja logika, ki uravnava posamezne pojave, ampak morajo pri obravnavi kot prvi kriterij upoštevati "znanstveno marksistično-dialektično metodo", ki se je utelesila v "prizadevanjih ljudskih množic za zgraditev socialistične samoupravne družbe": ali, če to povemo v še bolj neposredni obliki, Enciklopedija naj bi s stališča samoupravnega socializma ovrednotila vse nacionalne posebnosti Slovencev in Slovenk in posledično kot nacionalno-konstitutivne obravnavala predvsem tiste momente v njihovem zgodovinskem razvoju, ki utrjujejo samoupravni socializem. Skratka, služila naj bi tudi kot svojevrsten spomenik tedanji ureditvi.

To idejno izhodišče je osem let kasneje doživelo svoj operacionaliziran odmev v Priročniku za sodelavce s tehničnimi navodili za pisanje, ki je v svoji četrti točki vsem avtorjem naložil, da mora postati sestavni del vsakega geselskega članka "...podrobnejše in celovitejše ovrednotenje pojava z vidika naše socialistične stvarnosti in okarakteriziranje njegovih najvidnejših predstavnikov" (Priročnik 1983, str. 11) - kar pomeni, če to spet povemo v skrajno preprosti obliki, da vsi tisti dogodki in vsi tisti ljudje, ki so negativno vplivali na "razvoj samoupravne stvarnosti", v Enciklopediji nimajo prostora ali pa morajo biti v njej ustrezno negativno ovrednoteni. Ali, če poanto obrnem, v Enciklopediji so bili pozitivno ali nevtralno ovrednoteni predvsem tisti posamezniki in posameznice, ki se niso zamerili takratni politični eliti, zato se jo je ob njenem rojstvu držala dobršna mera nečimrnosti, saj ni bila mišljena le kot spomenik tedanjemu trenutku časa in s tem tedanji samoupravni družbeni ureditvi, ampak tudi vsem tistim, ki so živeli in delali v njej - in hkrati to počeli na zanjo sprejemljiv način.

Enciklopedija Slovenije in kriza vladajoče ideologije

V tako zastavljeni nalogi se je seveda skrivalo vsaj eno pomembno protislovje. Ne gre namreč prezreti, da se v marksistično naddoločeni Enciklopediji ne bi mogli prepoznati vsi tisti Slovenke in Slovenci, ki ne bi delili tega svetovnega nazona, kar drugače povedano pomeni, da je celoten projekt iz nacionalnega občestva posredno izključeval vse, ki niso želeli privzeti tedanje vladajoče ideologije, in je bil torej že v svojem osnovnem konceptu zastavljen ekskluzivistično in segregativno. Toda to je bila le ena plat medalje, saj naj bi hkrati Enciklopedija "prvikrat kompleksno zajela vse podatke, ki so za Slovence bistveni", kar pomeni, da je ves projekt meril tudi na to, da bi svoja ekskluzivistična stališča "prodal" kot "bistvena" in s tem splošno slovenska - oziroma da bi svoj ekskluzivizem predelal v obče veljavne vrednote: ker pa je bilo v sedemdesetih letih herojsko obdobje socializma že mimo in nam, predvsem v primerjavi s tedanjo Češkoslovaško, Poljsko ali Madžarsko, že odsotnost resnega disidentskega gibanja in nizko število političnih procesov daje slutiti, da je vladajoča elita vsaj v Sloveniji pri obračunavanju s svojimi idejnimi nasprotniki nerada preveč uporabljala represijo, lahko domnevamo, da si tudi marksizem svoje vodilne vloge v enciklopediji ni želel zagotoviti le s pozicij sile, ampak tudi z množico malih, tihih kompromisov s tistimi, ki niso brezrezervno pripadali njegovemu občestvu. Da je bilo to tiho umikanje marksizma drugače mislečim del tedaj širših družbenih procesov, nas nenazadnje opozarja tudi dejstvo, da je v sedemdesetih začela izhajati krščanska laična revija 2000, leta 1982, ko so začela nastajati prva gesla za Enciklopedijo, pa je luč sveta ugledala tudi prva številka Nove revije.

Zmotili bi se, če bi tako stanje razumeli zgolj kot manifestacijo spretne uporabe metode korenčka in palice, saj je bila v socialističnih družbah tako rekoč po definiciji vladajoča ena sama ideologija, ki je, poenostavljeno rečeno, predpostavljala, da pozna odgovore na vsa temeljna družbena vprašanja in da je, vsaj v jugoslovanskem primeru, uspešno in dokončno rešila tudi nacionalno vprašanje - vse druge, nesocialistične oblike političnega govora pa so morale biti iz javnega življenja tako rekoč po definiciji izključene. Iz omenjene pripravljenosti na delanje kompromisov pri "kompleksnem zajemu vseh podatkov" bi zato lahko sklepali, da se je za na videz jasnimi in nedvoumnimi odgovori, ki bi jih v skladu s svojo samopodobo morala imeti tedanja vladajoča ideologija na vsa pomembna družbena vprašanja, skrivala veliko večja praznina, kot se je to morda zdelo iz tedanjega zornega kota.

To praznino lahko tudi povsem natančno lociramo: čeprav sta bila samoupravni socializem ter bratstvo in enotnost temeljna kamna jugoslovanskega ideološkega kozmosa, o drugem v "idejnih smernicah" enciklopedije namreč praktično ni bilo govora. Še bolj naravnost povedano, način, na katerega je nastajala vsebinska zasnova Enciklopedije Slovenije, nas nedvoumno opozarja, da se Titova Jugoslavija v sedemdesetih letih ni federalizirala, ampak je v njej začela razpadati vladajoča ideologija, tedanja vladajoča elita pa je tako nastalo praznino skušala

zapolniti s tem, da je začela intenzivneje igrati na nacionalno karto⁶. Videz federalnosti je bil zato zgolj stranski učinek krize socializma: nastanek Enciklopedije Slovenije in prej opisano izrivanje Enciklopedije Jugoslavije lahko torej paradokсно razumemo tudi kot posledico dejstva, da si samoupravna ideologija s klasičnimi ideološkima orožjema jugoslovanskih komunistov, s poudarjanjem samoupravnega socializma in bratstva in enotnosti, ni več uspevala zagotoviti dominantnega položaja v družbi. Ali, če poanto obrnem, tedanja slovenska oblast je skušala svoj položaj v Sloveniji utrditi tako, da se je oddaljevala od zvezne partije, zato je bila do jugoslovanstva zadržana, do "nesocialističnih sil" doma pa popustljiva, saj si ob ves čas prisotnem latentnem konfliktu s centralisti očitno ni mogla privoščiti ostrejših političnih in ideoloških spopadov še na domači fronti, in se je raje odločala za sklepanje tihih kompromisov z nepartijsko inteligenco - iz odsotnosti disidentskega gibanja pa lahko sklepamo, da je ta na to igro pristala. V tej igri je bilo razredno seveda že vnaprej obsojeno na neuspeh, saj je pakt z "nacionalnim" sklepalo tako, da mu je prepuščalo vedno več prostora in je torej samo igralo defenzivno vlogo, medtem ko je nacionalno začelo prevzemati vlogo tistega odločilnega momenta, ki na novo naddoloča pomen v slovenskem kozmosu.

S tega zornega kota je bilo seveda ključno vprašanje, kako sestaviti in strukturirati geslovník Enciklopedije Slovenije. Kot smo opozorili že uvodoma, je namreč pri večini enciklopedij in leksikonov tako, da se že v strukturi geslovníka in dolžini gesel, ki pripadajo posameznemu področju, skriva svojevrstno vrednotenje obravnavane problematike, ki ga je mogoče empirično izmeriti, saj imajo tista področja, ki so po mnenju urednikov najpomembnejša, v knjigi največ gesel. Pri nacionalni enciklopediji to drugače povedano pomeni, da ima področje, ki ima največ najdaljših gesel, po mnenju uredniškega odbora največji pomen za nacionalno identiteto: denimo iz razmerja med številom in obsegom gesel, ki se ukvarjajo z zgodovino rimskokatoliške cerkve na eni, in gesel, ki se ukvarjajo z narodnoosvobodilnim bojem na drugi strani, je slej ko prej mogoče razbrati težo, ki jo snovalci Enciklopedije Slovenije pripisujejo enemu ali drugemu pojavu v nacionalni zgodovini - težave in zamude pri odločanju o tem pa lahko, navkljub temu, da naj bi bile na deklarativni ravni stvari jasne, razumemo kot še en dokaz, da ob rojstvu Enciklopedije Slovenije ni bilo povsem samoumevno, kaj je nacionalna prioriteta in kaj ne.

Nastajanje geslovníka: zamude kot posledica identitetne krize

Na to, da so bile težave pri pripravi geslovníka Enciklopedije Slovenije sredi sedemdesetih let zares velike, nas opozarja že banalno dejstvo, da je Projekt pred-

⁶ Ti dogodki so seveda imeli svoje vzporednice tudi v političnem dogajanju v tedanji Jugoslaviji: spominimo se, da je na začetku sedemdesetih let Partija obračunala tako z "nacionalisti" kot z "liberalci" v lastnih vrstah, nato pa je tako nastalo krizo reševala tudi tako, da je sama počela isto kar je očitala odstavljenim politikom - namreč prinesla je del pristojnosti s federacije na republike, hkrati pa je deloma liberalizirala gospodarstvo. A vse to seveda z enim pomembnim zadržkom: nad tako nastalo decentralizirano državno tvorbo naj bi trdno in trdo bedeli enotna Partija in enotna vojska. Več o tem glej Enciklopedija Slovenije 11. geslo Slovinci, predvsem strani 244-246.

videval, naj bi bili geslovniki izdelani do prvega maja 1976, v resnici pa jih je GUO lahko potrdil šele spomladi 1983 (Več o tem glej Poročilo Svetu Enciklopedij, junij 1983). Ta sedemletna zamuda je potem povzročila nove zamude in napačne ocene: tako se je Projekt popolnoma zmotil glede obsega in roka izida Enciklopedije, saj je predvideval, da naj bi izšla v sedmih knjigah, zadnja knjiga pa naj bi ugledala luč sveta 1. maja 1984 (Več o tem glej Projekt 1975, str. 46-49). Realnost je bila nato popolnoma drugačna, saj je prva knjiga Enciklopedije izšla dve leti in pol kasneje kot naj bi po predvidevanjih Projekta izšla njena zadnja knjiga, za katero je leta 1999, ko objavljamo pričujoče besedilo, že bolj ali manj jasno, da bo natisnjena predvidoma šele konec leta 2002, kar pomeni, da bo glede na prvotne načrte izšla z osemnajstletno zamudo. Poleg tega je bilo v času nastajanja pričujočega besedila bolj ali manj jasno tudi to, da naj bi Enciklopedija izšla najmanj v petnajstih, ne pa v sedmih knjigah.

Enega od razlogov za tako velike časovne zamike in za spremembe predvidevanega obsega Enciklopedije gre seveda iskati v premalo dorečenem izhodiščnem konceptu geslovnika, vzroki za to težavo pa so bili slej ko prej odsev zgoraj opisane potrebe po sklepanju kompromisov med marksističnim in vsemi drugimi pogledi na svet: čeprav so denimo avtorji Projekta dali vedeti, da se jim "področji NOB in slovenski knjižni jezik" zdita "izjemno pomembni" (Projekt 1975, str. 16), so se vendarle izognili temu, da bi to tudi nedvoumno zapisali ali da bi nedvoumno določili, kateri segmenti nacionalne zgodovine in identitete po njihovem zaslužijo največ prostora v geslovníku. Še več, iz dejstva, da so geslovník usklajevali kar sedem let, z organizacijo in s koordiniranjem zunanjih uredniških odborov in drugih sodelavcev pa se že od izida prvega zvezka Enciklopedije leta 1986 ukvarja kar dvanajst redno zaposlenih urednikov, lektorjev in redaktorjev, lahko sklepamo tudi to, da vseh zunanjih sodelavcev očitno že tedaj ni družila "enotna marksistična metodologija", ki bi jim tako rekoč a priori nalagala soglasno vednost o tem, kakšna naj bodo razmerja med posameznimi področji in strokami znotraj geslovnika: če ne bi bilo tako, bi bil tako dolg časovni zamik in tako močan uredniško-administrativni aparat, potreben za njihovo koordinacijo, kratko malo odveč.

Umik marksizma

Skratka, kakorkoli že stvari obračamo, nas vedno znova pripeljejo k sklepu, da ob rojstvu Enciklopedije norme za določanje in notranje strukturiranje geslovnika in s tem nacionalne prioritete niso bile jasno določene: če bi torej skušali natančneje definirati status marksistične ideologije v Enciklopediji Slovenije, bi lahko rekli, da je ta v njej sicer imela glavno vlogo, vendar pa ni od znotraj prežemala ne vseh gesel niti ni v celoti naddoločala temeljne strukture geslovnika. Lahko bi celo rekli, da je imela vlogo zunanje motnje, ki je posegala v gesla in geslovnike takrat, ko se ji je zdelo to potrebno, oziroma kadar je bila sposobna dobiti spopad z "idejnim nasprotnikom" - in bolj kot so spremembe v zunanjem okolju odmikale marksistično ideologijo iz slovenskega vsakdana, manjšo težo je imela pri pripravi Enciklopedije. Kar drugače povedano pomeni, da so mnoge vse-

binske rešitve v Enciklopediji že od samih začetkov posledica kompromisov med različnimi pogledi, od katerih je bil marksizem le eden od možnih - na začetku sicer res najagresivnejši in daleč najmočnejši, s spremembami v zunanjem okolju pa vedno bolj marginalen. Status posamezne stroke v Enciklopediji zato ni bil odvisen zgolj od statusa, ki ji ga je pripisovala marksistična ideologija, ampak vedno bolj od agresivnosti posamezne stroke in od razmerij moči v GUO - s koncem socializma pa je pri obravnavi geslovnika to slej ko prej postal prevladujoč kriterij.

A če je bila hierarhija med posameznimi strokami rezultanta kompromisov med njimi, lahko na podlagi vsega povedanega in ne glede na opisane nedorečenosti povsem nedvoumno sklepamo, da je bila osnovna usmeritev Enciklopedije Slovenije avtarkična in politično segregativna - zato je razumljivo, da je z razkrojem socializma postajala vedno bolj vprašljiva tudi sama Enciklopedija.

Financiranje Enciklopedije Slovenije: ancien regime in nova uprava

Ti procesi so svoj vrhunec doživeli jeseni leta 1990, po dokončnem razpadu samoupravne ideološke paradigme in po uvedbi parlamentarno-demokratske družbene ureditve, ko je tedanji republiški sekretar za kulturo A. Capuder začel pogojevati nadaljnje financiranje Enciklopedije z zahtevami po kadrovskih in vsebinskih spremembah v njenem konceptu: "Projekt ES je nastal v času ancien regima ...", je opozoril predstavnike založbe na sestanku decembra 1990, "... v takem duhu so bili koncipirani 1-3 zvezek ES, verjetno tudi 4. zvezek. Nova republika ne more podpirati takega koncepta, če bi ga, bi bil škandal. Potrebno je revidirati koncept in odstraniti črno-bele, boljševistične prikaze. Splošni koncept ES izhaja iz vnaprejšnjih, apriorističnih stališč do določenih vsebin in smeri. Takih sodb nova uprava ne more podpirati. ES ni bila zastavljena dovolj nevtrarno in široko ... Morda je bil prejšnji režim preveč hohštaplarski in zato je koncept ES preveč obširen, neracionalen. Njen štab je treba komplementirati in pregledati navodila, zlasti glede cenusa. Potreben bo velik napor, da se bo približala idealu ... ES mora ustrezati 3 načelom: nevtralna (tj. politično nevtralna), strokovno objektivna, izvedbeno racionalna. Če bo tem sugestijam zadoščeno, bo ministrstvo razmislilo v pozitivnem smislu o vprašanju denarja" (Zapisek z razgovora v republiškem sekretariatu za kulturo 20. decembra 1990, zapisal D. Voglar). Zahteva je bila torej jasna in nedvoumna: če bo založba upoštevala sugestije ministra in se prilagodila novim razmeram, denar bo, če ne, pa ne.

Večina navedenih trditev tedanjega ministra za kulturo je bila s stališča demokracije tako načeloma kot na povsem konkretni ravni seveda povsem upravičenih. Tako smo tudi sami poskusili pokazati, da je projekt Enciklopedije Slovenije nastal v času prejšnjega režima in da je v njem zato najti marsikatero formulacijo, ki je nesporno zavestno črno-bela, predvsem v prvih štirih knjigah pa je zares tudi kar nekaj gesel, ki imajo zaradi svoje samoupravne zaznamovanosti z današnjega

zornega kota - blago rečeno - zgolj še dokumentarno vrednost⁷. S stališča demokratične družbene ureditve niso bile torej legitimne samo citirane ministrove pripombe, ampak tudi del kritik, ki jih je bila po letu 1989 Enciklopedija deležna tudi v nekaterih medijih⁸ - pri čemer pa velja še enkrat opozoriti, da je bilo vse to eden od temeljnih pogojev njenega dotedanjega obstoja, saj v tedanjih razmerah projekt slovenske nacionalne enciklopedije kratko malo ne bi bil možen⁹, če se v njej ne bi priklonili družbeni ureditvi, v kateri je nastajala, in predvsem če ga tedanja vladajoča elita ne bi razumela kot sredstvo za legitimacijo lastne oblasti. Toda hkrati smo skušali pokazati tudi to, da je bil ta pritisk samoupravne ideologije od določene točke naprej samo zunanji in je dopuščal dovolj visoko stopnjo strokovne avtonomije za nemoteno znanstveno delo - zato tudi ne čudi, da se je uredništvo brez večjih travm po letu 1989 odpovedalo deklariranim samoupravnim in socialističnim vrednotam. Vendar pa pristajanje uredništva in ogromne večine avtorjev na spremembe v vrednostnem sistemu v zunanjem okolju samo po sebi še ni odpravilo težav, ki jih je Enciklopedija imela zaradi časa in kraja, v katerem se je rodila - le da je tovrstna socialistična dediščina včasih preživel v zelo nenavadnih kontekstih in vsebinskih povezavah.

Na načelni ravni se je namreč spet mogoče samo strinjati z nekdanjim ministrom za kulturo, da je v parlamentarni demokraciji politična nevtralnost najbolj produktivna drža za nacionalno enciklopedijo, saj tu vsaj načeloma velja, da so vsi državljani enakopravni pred zakonom, s tem pa so posledično enakopravni tudi vsi politični in vrednostni nazor ter usmeritve, ki izrecno ne nasprotujejo parlamentarno-demokratičnim pravilom igre - zato lahko Enciklopedija pripada vsem državljanom in državljanke Slovenije le, če ne daje prednosti nobenemu od svetovnih nazorov ali pogledov na nacionalno zgodovino, ampak skuša vse zajeti v svoj geselski korpus. Seveda pa je tovrstno politično nevtralnost veliko lažje opredeliti na načelni ravni, kot pa jo zagotoviti znotraj konkretnih geselskih člankov - in tu se je uredništvo ujelo v lastno zanko, saj je zahtevo po "vrednotenju pojavov s stališča samoupravne stvarnosti" iz navodil avtorjem izpustilo, je pa - v nasprotju z zgornjimi ugotovitvami in brez jasnih kriterijev kako - še v letu 1997 v pisnih navodilih avtorjem gesel vendarle naložilo, naj vsak pojav ovrednotijo, s tem pa je odprlo vrata možnosti, da bi, malce karikirano rečeno, namesto z zornega kota "samoupravne in socialistične stvarnosti" začeli pojave vrednotiti tudi s stališča

⁷ V prvi knjigi so tovrstne anomalije že na prvi pogled očitne denimo pri geslih Broz Josip Tito in Bosna in Hercegovina, mučna pa so tudi nesorazmerja med dolžino nekaterih gesel, saj je denimo geslo avstromarksizem daljše od gesla Austro-Ogrska.

⁸ Eden najbolj vztrajnih časopisnih kritikov Enciklopedije je I. Žajdela, ki je do leta 1997 izid vsake knjige pospremil s prigradnim časopisnim člankom, v katerem praviloma prevladujejo očitki, da je v njem preveč gesel, vezanih na narodnoosvobodilni boj (glej npr. Žajdela, I.: Zapostavljenost žrtev revolucije se nadaljuje, Slovenec 27-29. decembra 1994). Tovrstnim očitkom je vsaj na načelni ravni mogoče odgovoriti, da je sredi izhajanja Enciklopedije težko v celoti zamenjati koncept, saj bi bilo, malce karikirano rečeno, potem videti, da so bili v partizanih samo tisti Slovenci, katerih priimki se začenjajo do črke K, vsi drugi pa ne.

⁹ Velja opozoriti, da se Hrvatov v Jugoslaviji nikoli ni uspelo dokopati do lastne nacionalne enciklopedije in da sta obe knjigi Hrvatskog leksikona izšli šele leta 1997.

"antisamoupravne in antisocialistične stvarnosti", pač v skladu s političnim okusom vsakega posameznega avtorja.

Ali, če smo še bolj neposredni, nekoliko kadrovske prenovljeno uredništvo se je vsaj nekaterim zahtevam nekdanjega ministra za kulturo uspešno prilagodilo in se je brez večjih težav odpovedalo marksizmu, tako da ga je novi predsednik GUO že ob izidu osme knjige Enciklopedije Slovenije po televizijskem dnevniku 13. decembra 1994 povedal, da je s to knjigo "... utrjena podlaga, ki smo jo našli ob nekem prehodu, kajne iz začetka, ki je bil ideološko nekako obremenjen, ta model, ki pa je zdaj stabilen, jasen, za vse avtorje, sodelavce sprejemljiv in ki je hkrati znanstveno se mi zdi zelo, zelo zanesljiv" (Magnetogramski zapis drugega televizijskega dnevnika TV Slovenija 1, 13. decembra 1994 (arhiv založbe Mladinska knjiga)). Toda tisto, kar jim je vsaj v nekaterih geslih povzročalo težave, je bilo dejstvo, da se zaradi vztrajanja na vrednotenju pojavov niso znali postaviti po robu političnemu zainteresiranemu pristopu nekaterih avtorjev, s čimer so namesto ideološkega enoumja sicer res uvedli pluralizem pristopov - a so se hkrati s tem znašli v razmerah, v katerih je šla v nič leksikalna nevtralnost.

Vrednotenje kot zgled neenciklopedičnega pristopa

Kako nenavadne in povsem konkretne probleme lahko povzroči tak pristop, dokazuje geslo o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, ki ga je, da bi bile stvari še bolj neprijetne, napisal kar sam predsednik te ustanove: tako denimo v njem piše, da se je leta 1945 začelo "... bistveno drugačno obdobje v razvoju Akademije ...", kot pred letom 1945, saj je takrat nastala FLRJ in "... utrdila totalitarno oblast ..." tako, da je "... postopoma prevzemala vse državne, politične in druge ustanove, bodisi tako, da je vanje postavila svoje kadre, ali pa jih je ukinjala in nadomeščala z njej primernejšimi oblikami" (Vse v: Enciklopedija Slovenije 11, str. 391. Zadnji stavek je citat J. Vodušek Starič). Na SAZU naj bi se to zgodilo tako, da si je prva povojna slovenska vlada z *Začasno uredbo o Akademiji znanosti in umetnosti* vzela pravico vmešavati se v njene notranje zadeve, z zakonom iz leta 1948 in 1949 pa je tako stanje še dodatno legalizirala: med zgledi tovrstne nedemokratičnosti najdemo nato denimo dejstvo, da so bili vsi predsedniki SAZU med leti 1945-89 izvoljeni pod partijskim nadzorom, predsednika Akademije pa je potrjeval prezidij skupščine LR Slovenije - kot dodatni zgled ideološkega nasilja pa geslo navaja še to, da so iz Akademije člani sami, brez partijskega diktata, že leta 1945 zaradi politično neprimerne medvojnega zadržanja izključili nekaj članov.

Toda že iz samega gesla je hkrati razvidno, da Akademiji pravice, da si sama izvoli predsednika, ni odvzela samo partija, ampak ji je 4. 1. 1939 njenega prvega predsednika izmed treh kandidatov izbral tudi kralj Jugoslavije, njenega drugega predsednika pa je, prav tako izmed treh kandidatov, leta 1942 imenoval visoki komisar Ljubljanske pokrajine E. Grazioli - pa zaradi tovrstnega posega v avtonomijo Akademije nista ne prva Jugoslavija niti fašistična Italija označeni kot avtoritarni ali totalitarni državi, kot je ob podobnih kadrovskih posegih označena oblast druge Jugoslavije, kaj šele, da bi se geslo vrednostno opredeljevalo do tega,

da je drugega predsednika Akademije imenoval predstavnik okupatorskih oblasti. Podobno ni sodbje niti o tem, da se "... vrhovna nacionalna znanstvena in umetnostna ustanova ..." ves čas vojne ni nedvoumno opredelila do enega od najtežjih trenutkov, v katerem so se z nemško in italijansko okupacijo znašli Slovenci in je vse vojno obdobje previdno molčala - zato pa je s stališčem, da je s tem prekršila "... vse evropske civilizacijske norme ..." (Enciklopedija Slovenije 11, str. 391), vrednostno označena odločitev tedanjih komunističnih oblasti, da leta 1948 iz Akademije zaradi politične neprimernosti izključijo še dva njena člana. Podobno ostaja brez vrednostne ocene tudi dejstvo, da sta eno od prvih povojnih "... političnih izključitev iz članstva ..." ¹⁰, predlagala prav predsednik in generalni tajnik Akademije, ki ju je tri leta prej imenoval nihče drug kot najvišji politični predstavnik italijanskih okupacijskih oblasti, s čimer sta se, lahko domnevamo, odkupila za ta greh, saj sta oba ostala člana Akademije, tajniku pa so nove komunistične oblasti celo podaljšale pod fašizmom pridobljeni mandat.

Zgornje ugotovitve za našo rabo seveda niso zanimive zaradi njihovih dnevno-političnih implikacij in zaradi svojevrstne intelektualne morale, ki jo odražajo, ampak predvsem zato, ker so s takim opisom delovanja SAZU po letu 1945 v Enciklopedijo namesto politično nevtralnega prinesle politično zainteresiran kategorialni aparat: kot totalitarno so obsodile drugo Jugoslavijo, fašistične Italije pa ne, "kršenje evropskih civilizacijskih norm" pa so pripisale političnemu vmešavanju Partije v Akademijo, ne pa tudi enakemu početu oblasti prve Jugoslavije in fašistične Italije, niti se niso vrednostno obregnile ob politično kameleonstvo, ki je nekaterim slovenskim razumnikom očitno omogočalo plodno sožitje tako z italijanskimi fašističnimi kot z jugoslovanskimi komunističnimi oblastmi, pa čeprav so morali za to od časa do časa storiti tudi kako moralno vprašljivo dejanje. Ali, še natančneje rečeno, tako zastavljen geselski članek obsoja levi totalitarizem, desnega pa ne, vrednostno dopušča sodelovanje z okupatorskimi oblastmi in na račun kritike komunizma posameznike celo odvezuje krivde za etično sporna dejanja. Zato je na mestu ugotovitev, da bi Enciklopedija, v kateri bi prevladali tovrstni toni, nehala opravljati svojo nacionalno vlogo, podobno, kot je nesporno niso opravljale njene prve knjige - le da bi bili zdaj iz njenega občestva prav nasprotno izločeni tisti, ki so se - recimo temu tako - prej z njo identificirali preveč.

Da bi vsa ta protislovja in splet najrazličnejših vplivov na Enciklopedijo Slovenije lažje razumeli in jo tudi zgodovinsko umestili, jo bomo primerjali s konceptualnimi zastavitvami, metodološkimi pristopi in rešitvami v nekaterih drugih splošnih in nacionalnih enciklopedijah.

Dobsonova enciklopedija

Prva primerjava, s pomočjo katere bomo skušali dodatno osvetliti opisane vsebinske posebnosti Enciklopedije Slovenije, bo malce nenavadna, saj bomo segli v povsem drug prostor in čas: v Philadelphio, tedaj še glavno mesto Združenih

¹⁰ Seveda zato, ker se je inkrimirani član med vojno sam "postavil na okupatorjevo stran".

držav, kjer je pred dobrimi dvesto leti T. Dobson, založnik, knjigarnar in tiskar, začel pripravljati ameriško izdajo tretje izdaje Enciklopedije Britanike. Toda navkljub tej že na prvi pogled očitni prostorski in časovni različnosti, obstoji med slovensko in ameriško enciklopedijo najmanj ena sorodnost: podobno, kot je bila Enciklopedija Slovenije kot eminentno slovenski projekt konceptualno dedič Enciklopedije Jugoslavije, je tudi T. Dobson želel prirediti Britaniko tako, da bi iz nje naredil tipično ameriško enciklopedijo.

Naj opozorimo, da - navkljub svojemu morda nekoliko zavajajočemu imenu - Britanika nikoli ni bila britanska nacionalna enciklopedija, ki naj bi prinašala temeljne informacije o družbenih in naravnih značilnostih Združenega kraljestva. Njena prva založnika, A. Bell in C. Macfarquar, ki sta prvo knjigo prve izdaje natisnila leta 1768 v Edinburghu, sta jo namreč podnaslovila z *Dictionary of Arts and Sciences* - biografska, zgodovinska in geografska gesla pa so se tistim s področja znanosti in umetnosti pridružila šele v drugi izdaji, ki je izhajala med leti 1777 in 1784. Ta nadnacionalni duh je postal še toliko očitnejši pri peti in šesti izdaji, ko so se škotskim in angleškim avtorjem člankov pridružili še avtorji iz Francije in nekaterih drugih držav celinske Evrope, dokončno pa se je Enciklopedija internacionalizirala po letu 1901, ko sta jo kupila ameriška založnika W. M. Jackson in H. E. Hooper, njena uredniška in avtorska priprava pa je začela potekati na obeh straneh Atlantika.

Tretja izdaja, ki jo je za svojo rabo prevzel tudi T. Dobson, ni le skoraj podvojila števila knjig (z 10 na 18), ampak je zaradi kakovosti in informativnosti svojih člankov utrdila ugled Britanike kot ene najboljših enciklopedij tistega časa (Vse podatke navajamo po geslu *Encyclopaedia Britannica* iz prav tam, *Micropedia*, zvezek 4, str. 487-488).

Britanika kot eden od temeljev ameriške identitete

Seveda pa je ta amerikanizacija Britanike potekala na povsem drugačnih temeljih kot slovensko osamosvajanje od Enciklopedije Jugoslavije in nastajanje Enciklopedije Slovenije. Prva in najbolj očitna razlika je bila tehnološka, saj je leta 1789, ko je T. Dobson začel pripravljati svojo enciklopedijo, še veljalo, da sta tiskarstvo in papirništvo bolj umetna obrt kot pa industrija. V tistih časih je veljalo za samoumevno, da je knjigo vsaj tako težko narediti kot napisati, urediti in prodati, zato funkcije tiskarja, založnika in knjigarnarja še niso bile ločene, hkrati pa je sposobnost fizično izdelati knjigo veljala za stvar nacionalnega ponosa, tako da so v tedanjih Združenih državah nekateri tiskarji "... kot poseben razlog za nakup svojih knjig navajali dejstvo, da so njihove knjige izdelane na ameriškem papirju" (Arner 1991, str. 108. Ta vprašanja so natančneje obdelana v prav tam, str. 108-150).

T. Dobsonova Enciklopedija je s slovenskega zornega kota zato še posebej zanimiva, saj se je pojmovanje tega, kaj naredi knjigo zares ameriško, pri njej razvijalo skozi več različnih faz. Tako se je ves projekt začel povsem nepretenciozno in nacionalno neobremenjeno, zgolj kot še ena od ameriških izdaj ene od britanskih knjig: T. Dobson je denimo prvi reklamni oglas bolj ali manj dobesedno prepisal s

podobnega oglasa, ki so ga njeni lastniki v Edinburghu pripravili za tretjo izdajo Britanike. Iz njega je razvidno, da bo enciklopedija izhajala vsak teden, v zvežčičih, vsak pa bo stal petindvajset centov. Te zvežčiče bo založnik in tiskar kasneje zvezal v zvezke, tako da bo celotna enciklopedija štela petnajst zvezkov (Več o tem glej Arner 1991, str. 30-31). Edina ameriška sprememba v tem izvorno britanskem oglasu je bil poziv "... vsem ljubiteljem znanosti in književnosti v Združenih državah ...", naj, kot je zapisal T. Dobson, s "... patronatom in opogumljanjem podprejo izdajo dela, ki je v vsakem primeru vredno njihove pozornosti ..." (Več o tem glej Arner 1991, str. 30); "... možnost, da bi delo oplemenitil z ameriški popravki ...", dodaja R. Arner, pa mu "... tedaj še ni prišla na misel, saj je o knjigah še vedno govoril kot o Enciklopediji Britaniki" (Arner 1991, str. 30-31).

Vendar pa se je prvi obrat zgodil razmeroma hitro: že v oglasu, ki ga je objavil T. Dobson 6. in 26. junija 1789, ni več govora o Enciklopediji Britaniki, ampak samo še o Enciklopediji, s čimer je, pravi R. Arner, "... ustvaril iluzijo, da se intelektualna avtoriteta skriva v samem besedilu Enciklopedije, ne pa v njegovih britanskih avtorjih"; za ravnokar osamosvojene Američane bi bila namreč sintagma "ameriška Britanika" nedopustno protislovje (Arner 1991, str. 34). Hkrati je isti oglas več kot jasno poudaril, da bo Enciklopedija tiskana na "odličnem papirju", ki bo "... v celoti izdelan v Pensilvaniji ...", in bodo "... to pomembno delo v celoti izdelali ameriški umetniki ..." - prve sadove njihovega dela pa je v obliki krtačnih odtisov že mogoče "... videti v trgovini T. Dobsona" (Arner 1991, str. 33).

Amerikanizacija vsebine: odsotnost koncepta in lokalni šovinizem

Opozoriti velja, da se T. Dobson in tovariši ob tem veselju nad ameriški materiali in mojstri niso poglobljali v vsebino posameznih gesel in so jih, če se jim niso zdeli sumljivi že na prvi pogled, kratko in malo prepisali. Tako se jim je denimo zgodilo, da v geslu "upor" piše, da vsi "... kraljevi podložniki, ki se mu uprejo, niso samo kraljevi sovražniki, ampak izdajalci ...", kar bi seveda drugače povedano pomenilo, da izdajalec ni le tedanji ameriški predsednik, ampak tudi sam založnik Enciklopedije (Več o tem glej Arner 1991, str. 78), ki je bil prepričan ameriški domoljub. Podoben zdrs se je T. Dobsonu zgodil tudi pri geslu kvekerji. Za Britaniko ga je napisal njen škotski urednik G. Gleig, ki je bil kot prezbiterijanski duhovnik v njem do kvekerjev sarkastično kritičen - v Philadelphii, kjer je živel in delal T. Dobson, pa so kvekerji predstavljali pomemben del bogate trgovske skupnosti, številni med njimi pa so bili tudi kupci Enciklopedije. T. Dobsonu so zagrozili z bojkotom, problem pa je ob "lobistični" pomoči nekaterih prijateljev rešil tako, da je v naslednji knjigi, ne glede na abecedni red, objavil njihov esej o G. Foxu, enem od ameriških kvekerskih voditeljev (Več o tem glej Arner 1991, str. 64-66).

Če k tema dvema zdrsoma dodamo še dejstvo, da v Enciklopediji ni bilo za tedanjo ameriško stvarnost tako pomembnih gesel kot so amandma, deklaracija o

¹¹ Prevod je dvoumen: besedo "artist" bi v tem kontekstu lahko prevajali tudi kot obrtnik.

neodvisnosti in kongres, hkrati pa je T. Dobson zamudil tudi zgodovinsko priložnost, da bi koga od tedaj še živečih ameriških "očetov naroda" naprosil, naj napiše članek o novi ameriški obliki vladavine, lahko brez pretiravanja sklepamo, da mož ni imel jasnega uredniškega koncepta o tem, kaj naj bi na vsebinski ravni Enciklopedijo spremenilo v eminentno ameriški projekt. "Če odmislimo splošno težnjo k hvaljenju vsega, kar je ameriško, kadarkoli se za kaj takega ponudi priložnost ...", pravi za T. Dobsonovo enciklopedijo R. Arner, "... se zdi, da v Enciklopediji ni jasno opredeljene ideologije, ki bi usmerjala tovrstne izboljšave, niti ni politike, ki bi odločala, katere članke je treba spremeniti. Opuščanja ali dodajanja so bila prej posledica uredniških predsodkov ali pa zgolj naključne dostopnosti novega materiala" (Arner 1991, str. 77).

Pa vendar se je, ne glede na vse te z današnjega zornega kota očitne pomankljivosti, T. Dobson že leta 1790 odločil, da bo kot pomemben prodajni vidik poudarjal dejstvo, da bo tudi na vsebinski ravni "...Enciklopedija obogatena z različnimi izboljšavami, ki jih bodo prispevali gospodje, pomembni za posamezne znanosti v tej deželi" (Arner 1991, str. 77). Pomembno mesto med temi spremembami pa naj bi zasedla zgodba o osvajanju ameriškega zahoda, ki je bila tedaj v polnem teku: T. Dobson je v svojih oglasih ljudi celo pozival, naj mu posredujejo informacije o krajih, ki jih doslej v Enciklopediji ni bilo, in sporočajo popravke k tistemu, kar je v Enciklopediji dotlej že bilo objavljeno. V naglo se spreminjajoči ameriški politično-upravni krajini je bil tak poziv seveda več kot upravičen.

Opozoriti velja še na to, da se je sčasoma pomembno spremenil tudi jezik Dobsonovih reklamnih oglasov; v primerjavi s suhoparnostjo prvih reklamnih objav je začel dobivati naravnost domoljubno-poetične razsežnosti. Tako naj bi, če navedemo najbolj očitni zgled, dodatne knjige Enciklopedije opisale "... razmere, meje, obseg in zgodovino posameznih držav, predvsem če so bile te v dosedanjih zvezkih napačno opisane, prinesli pa naj bi tudi opise različnih okrožij, gora, ravnin, voda, zemljišč in plodov, mest, tovarn, trgov in trgovskih tokov v vseh delih vseh držav, spregovorili naj bi o znanstvenih odkritjih in izboljšavah, opisali naravoslovna spoznanja o živalih in rastlinah, orisali stanje poljedelstva in njegove izboljšave, opisali prebivalstvo posameznih držav in okrožij, pa semenišča in druge verske ter dobrodelne ustanove, kot tudi življenja pomembnih in spoštovanih osebnosti - in nasploh vse, kar je zanimivega v Združenih državah" (Porcupine's Gazette, 15. decembra 1798. Navajamo po Arner 1991, str. 153).

Vendar pa nas ti whitmanovsko poetični opisi Amerike, kot jih imenuje R. Arner (več o tem glej prav tam), ne smejo zavesti. Ne glede na to, da bi po svojem duhu lahko sodili tudi v konceptualno zasnovno Enciklopedije Slovenije ali Enciklopedije Jugoslavije in da so tudi z današnjega slovenskega zornega kota nesporno videti državotvorni, saj pod množico raznolikih socialnih in naravnih pojavov iščejo en sam skupni, ameriški imenovalec, namreč ne gre spregledati, da je bilo to odkrivanje in opisovanje Amerike za T. Dobsona in sodobnike manj pomembna lastnost novih knjig Enciklopedije: tisto, nad čemer so bili zares prevzeti in zaradi česar so se jim zdele dodatne knjige Enciklopedije zares potrebne, namreč niso bile na novo odkrite ali na novo nastale geografske, politične ali zgodovinske značilnosti Amerike, ampak številna znanstvena odkritja in inovacije,

ki so odlikovale tedanji čas. Tako je denimo T. Dobson v že citiranem oglasu v *Porcupine's Gazette* zapisal, da se je v devetih letih "... med 1789 in 1798 zgodilo doslej največ stvari v zgodovini ..." - pri čemer pa se mu ni zdelo vredno niti z besedo omeniti francoske revolucije, pač pa so ga prevzela predvsem "... nova znanstvena načela in odkritja dotlej neznanih skritih sil v naravi, skratka prava eksplozija znanja, ki je generirala eksplozijo jezika in s tem še podkrepila zahtevo po tem, da bi vse to novo znanje uredili v koherenten sistem" (Arner 1991, str. 152)¹². Njegov poziv, naj mu pošiljajo informacije o Ameriki, je bil "... zgolj dodatek k temu impresivnemu seznamu novega gradiva" (Več o tem glej Arner 1991, 154-155)¹³.

Ali, če to povemo v nekoliko bolj vsakdanjem jeziku, T. Dobson se je odločil, da dodatnih knjig Enciklopedije ne bo izdal pod zastavo opisovanja biografskih, zgodovinskih in geografskih posebnosti Amerike, ampak bo njihova glavna odlika slavljenje človeškega napredka nasploh - kar pa naj bi bila, paradokсно, tudi ena od najpomembnejših ameriških odlik. Glavni vir pri pripravi dodatka mu namreč ni bil le dodatek k tretji izdaji Britanike, ki ga je v Edinburghu leta 1801 pripravil G. Gleig, natisnil pa njegov zet T. Bonar (Več o tem glej *Encyclopaedia Britannica*, geslo *Encyclopaedia Britannica, Micropedia*, zvezek 4, str. 488.), ampak se je v posebnem prospektu, ki ga je pripravil zgolj za reklamiranje svojih treh dodatnih knjig, pohvalil predvsem s številnimi prednostmi, "... ki so jih te imele pred svojimi britanskimi tekmeči predvsem na področju tehnologije in znanosti" (Arner 1991, str. 169). Tako je denimo po Britaniki povzel spremembe pri geslu kemija, ki ga je bilo zaradi revolucionarnih sprememb v tej znanosti po izidu prve knjige treba napisati povsem na novo, pravi R. Arner. Podobno usodo je doživel tudi članek "dinamika", številne novosti pa je po angleških avtorjih povzel tudi pri geslih "elektrika", "magnetizem" in "astronomija" - in nasploh pri vsem, kar je bilo na tak ali drugačen način vezano na drugo fazo industrijske revolucije, ki se je začela v tistem času. Toda tisto, na kar je bil zares ponosen in zaradi česar se mu je njegova enciklopedija zdela bistveno boljša od izvirnika, so bila tista tehnološka in prirodoslovna gesla, ki so jih napisali ameriški avtorji, na najbolj častnem mestu pa so bili seveda opisi tovrstnih ameriških dosežkov izpod peresa ameriških avtorjev: tako se je denimo T. Dobsonu v že omenjenem Prospektu sicer zdelo vredno opozoriti na ameriške geografske dodatke, vendar pa je večino prostora porabil za slavospeve dvema gesloma, ki jih je o mikroskopu in o ameriški zračni črpalki prispeval Američan J. Prince (Več o tem glej Arner 1991, str. 168-169).

Skratka, kakorkoli že stvari obračamo, sta bila naravoslovno znanje in vera v univerzalni znanstveni napredek - za razliko od slovenskih razmer ob rojstvu Enciklopedije Slovenije - eden od pomembnejših delov tedanje ameriške identi-

¹² Tudi tu je zanimiva podobnost z *Enciklopedijo Slovenije*, saj je bil tudi čas po letu 1989, ko je ta izhajala, nabit s socialnimi dogodki, ki jih je odlikoval razpad socializma in razpad treh evropskih držav. Pri tem je zanimivo, da je bilo to tudi obdobje tehnoloških revolucij, saj so se v tem času denimo razvili osebni računalniki in je nastal internet, pri čemer je bila slika v *Enciklopediji Slovenije* ravno obratna kot pri Dobsonovi enciklopediji, saj so njene urednike in avtorje zanimalo družbene spremembe neprimerno bolj kot tehnološke; tako denimo 12. zvezek, ki je izšel leta 1998, ne premore niti gesla svetovni splet.

¹³ V opombi pod črto velja povedati še to, da to drugorazrednost ameriških vsebin morda najjasneje ilustrira odsotnost ameriških biografskih gesel, saj je k tistim, ki so v dodatku Britanike že bila, dodal le tri.

tete. Glede na nekatera druga gesla v T. Dobsonovi Enciklopediji bi lahko sklepali celo o tem, da so bili vsi drugi kulturni in politični elementi te identitete prisotni v neprimerno manj jasno artikulirani obliki: toda, čeprav se je dežela v tistem času osamosvojila, je, navkljub opisani univerzalni ljubezni do znanosti, imela veliko večje identitetne težave, kot se je to tedaj morda zdelo, sile, ki so jo čez sedemdeset let pahnile v državljansko vojno, pa so bile latentno prisotne že na straneh T. Dobsonove enciklopedije. Ali, kot pravi R. Arner, v knjigo, ki je bila mišljena kot "...slavospev ameriški konsenzualnosti in amerškemu napredku v znanosti in umetnosti ..." (Arner 1991, str. 168-169)", so se pritiho tpile vsebine, ki so vanjo prinašale nespornost in prepričanje.

Garač iz Connecticuta in gospod iz Virginije

Človeku, ki je bil najbolj odgovoren za tovrstne zagate, je bilo ime J. Morse in je bil avtor večine na novo napisanih ameriških geografskih gesel v T. Dobsonovi Enciklopediji. Po poklicu je bil župnik prve kongregacijske cerkve v Charlestownu, Massachusetts, in velja za enega od očetov ameriške geografije, saj je leta 1789 napisal knjigo *American Geography*, ki je prvi resnejši poskus opisa tedanjih Združenih držav. T. Dobson ga je zelo verjetno spoznal leta 1786, ko je J. Morse prišel v Philadelphio, da bi B. Franklinu razložil svoje načrte za omenjeno knjigo o Ameriki. Slej ko prej ga je T. Dobson že tedaj povabil, naj za njegovo izdajo Enciklopedije pregleda in predela Britanikino geslo Amerika.

J. Morse se je čez štiri leta zares lotil dela in predelal prvotno, osemdeset strani dolgo besedilo iz Britanike tako, da ga je po potrebi spreminjal in mu dodal še deset novih strani. Čeprav se tega gesla v amerškem zgodovinopisju drži sloves, da je J. Morse temeljito spreminjal prvotno besedilo, pravi R. Arner, to ni res, saj je opis naravnih značilnosti Amerike ostal praktično nespremenjen; razloge za to gre seveda iskati tudi v dejstvu, da je Britanikin avtor tega gesla v veliki meri črpal prav iz J. Morsejeve *American Geography* (Več o tem glej Arner 1991, str. 93). Temeljitejšo predelavo je doživelo le poglavje o ameriški revoluciji, kjer je J. Morse spremenil pomen nekaterih bitk (ki so v Britaniki opisane kot ameriški poraz in angleška zmaga ali narobe, tako da je bilo denimo tisto, kar je bilo v angleški osnovi razglašeno za razbitje ameriških čet, zdaj v T. Dobsonovi enciklopediji opisano kot uspešen "taktični umik") in temeljito posegel v opis razlogov za ameriško revolucijo. V Britaniki je namreč pisalo, da so jo s svojim spletkarjenjem sprožili "francoski emisarji", J. Morse pa je zanikal vsakršno tuje vmešavanje vanjo in jo razumel predvsem kot posledico konflikta med "angleško slo po oblasti" in "ameriško ljubeznijo do svobode in razvitim čutom za krivico" (Oboje glej Arner 1991, 86).

Vsi ti popravki so bili seveda pri ameriških bralcih sprejeti z naklonjenostjo: težave je - vsaj tistim, ki niso bili doma iz istega dela Združenih držav kot J. Morse - povzročalo predvsem dejstvo, da je bil tako v Britaniki kot v T. Dobsonovi enciklopediji opis Amerike izrazito lokalistično obarvan. Tako je bilo denimo geslo Connecticut v obeh izdajah edino samostojno geslo, ki se je ukvarjalo z opisom

posamezne zvezne države, pravi R. Arner, pri čemer je bila njegova vsebina predvsem ideološka: "... temeljni namen tega članka je bil, da vzpostavi poštenega, pokončnega, bogaboječega, pismenega, svobodoljubnega in skromnega kmeta iz Connecticuta kot idealnega ameriškega državljana, federalno teologijo pa kot Gospodovo darilo Združenim državam" (Arner 1991, 93). Še več, v obeh izdajah je bil ta mali posestnik prikazan kot svetlo nasprotje "... uživaškega gospoda iz Virginije ...", saj naj bi na ameriškem jugu, je tožil J. Morse, "... tudi v najmanjši gostilni ob javni cesti stala miza za biljard, plošča za *backgammon*, karte in druge igre. V te hiše je prihajala gospoda iz okolice ubijati čas, ki ga je imela na pretek, in v tem početju so bili izjemni mojstri, saj so se spretnosti lenarjenja učili od rane mladosti. Ljubezen do petelinjih bojev, ki ni samo nečloveška in barbarska, ampak je razumnim ljudem tudi globoko pod častjo, je tam tako razpasena, da jo oglašajo celo v javnih časopisih" (prav tam). To ogorčenje nad lenimi južnjaki je bilo tesno povezano tudi z J. Morsejevim in T. Dobsonovim zaničevanjem suženjstva, saj je denimo pri opisu Marylanda mogoče prebrati, da so tamkajšnji ljudje "nesocialni", ker vse ročno delo zanje opravijo črnci, njihovi gospodarji pa uživajo "... v nedelu in pogosto tudi v nevednosti in brezbriznosti" (Prav tam, str. 94).

Če k temu nezaupanju do šibke in lenobne južnjaške morale ter k odkritemu nestrinjanju s suženjstvom dodamo še dejstvo, da se je J. Morse zgražal nad T. Jeffersonom, češ da je "... brezbožni južnjaški radikalec ..." (Prav tam, str. 93), hkrati pa se je rad pridružil tudi nad versko liberalizacijo, ki se je zgodila v Massachusettsu, se seveda težko izognemo tezi, da se je R. Arner do določene mere zmotil, ko je trdil, da v T. Dobsonovi enciklopediji ni jasno prepoznavne ideologije - čeprav nam gesli o kvekerjih in izdajalcu dajeta jasno vedeti, da je ta ideologija pustila svojo sled le v tistih geslih Enciklopedije, ki so jih njeni snovalci in založniki vzeli pod drobnogled ali so jih napisali sami. Obrisi te ideologije so vsaj za srednjeevropsko, pretežno katoliško obarvano tradicijo seveda nekoliko nenavadni, saj le-ta ni kombinirala le svobodomiselnosti in bogaboječnosti, ampak je tudi zaničevala suženjstvo zato, ker je verjela v zveličavnost trdega dela in moralne nepopustljivosti, hkrati pa je zaupala tudi v smiselnost izobraževanja in znanstvenega napredka, ki sta bila v njenem kozmosu neločljivo povezana z vero v Boga. To morda najlepše ilustrira slika na notranji naslovnici T. Dobsonove Enciklopedije, na kateri je množica znanstvenikov in umetnikov pri svojem delu, za njimi pa sta Adam in Eva pred izgonom iz raja: "Enciklopedija je že na svoji prvi strani dala grafično jasno videti ...", pravi R. Arner, "... da je njen temeljni namen ponovna pridobitev predvsem naravoslovnega znanja, ki sta ga na začetku imela že Adam in Eva in ga je vse človeštvo izgubilo z njunim izgonom iz raja" (Prav tam, str. 120). Skratka, T. Dobsonova enciklopedija je gradila na prepričanju, da sta raziskovanje narave in znanstveni napredek Bogu všečni početji, izobraženost pa ena od možnih poti k zveličanju, oboje pa sta vrlini, ki sta pravemu Američanu v čast in slavo.

Zmerni konservativizem

Tem - imenujmo jih tako - civilnodružbenim vrednotam, kot so napredek, delavnost, vernost in izobraženost, so se v Enciklopediji pridružila še nekatera povsem politična stališča; najbolj so se izrazila v geslu George Washington, z eno besedo pa bi jih lahko označili kot socialno konservativna. Tudi pri tem geslu se jasno vidijo J. Morsejevi nazori, pravi R. Arner, saj je zato, ker je pri njem "... dolžnost vedno prevladala nad čustvi ...", G. Washingtona tako rekoč kanoniziral "... v prvega ameriškega svetnika ..." (Arner 1991, str. 167), še posebej globoko spoštovanje pa je izkazal njegovim političnim nazorom - in to ne samo zato, ker je G. Washington odločno odklonil, da bi ga razglasili za dosmrtnega predsednika Združenih držav, in se je potem, ko je odslužil svoj mandat, umaknil v politični pokoj: J. Morseja je še posebej prevzel njegov odnos do suženjstva. Prvi ameriški predsednik je bil namreč rojen v toliko kritizirani Virginiji in to v bogati sužnje-posestniški družini - vendar pa si J. Morsejevega spoštovanja ni zaslužil le zato, ker je bil navkljub svojim koreninam nasprotnik suženjstva in je v svoji oporoki osvobodil vse svoje sužnje, ampak predvsem zaradi tega, ker se je zavzemal za postopno emancipacijo sužnjev, tako, da bi jim najprej zagotovili ustrezno izobrazbo za samostojno življenje. Verjel je namreč, da bo le z načrtovano postopnostjo osvobajanja sužnjev mogoče preprečiti, da bi s tako radikalno družbeno spremembo sprožili socialno revolucijo: vsak del G. Washingtonove oporoke jasno kaže, kot pravi J. Morse, "... da sta temeljni sestavini značaja pravega REFORMATORJA razsodnost in dobrohotnost. To ga tudi loči od vseh tistih divjih in neumornih kalilcev miru na tem svetu, ki so si uzurpirali ime reformatorjev in v temelju diskreditirali vse reforme" (Arner 1991, str. 167).

Znanje kot nadnacionalno-nacionalna dobrina

Če bi torej skušali potegniti črto pod vsem, kar smo doslej napisali o T. Dobsonovi Enciklopediji, se seveda ne bi mogli izogniti sklepu, da je s svojo presaditvijo v Ameriko Britanika doživela pomembne spremembe, ki so ji nesporno vdahnile ameriški značaj - in če naj bi v začetni fazi njenega nastajanja v skladu s tehnološkimi zmožnostmi tedanjega časa veljalo, da je njegova Enciklopedija ameriška predvsem zato, ker so jo izdelali in natisnili ameriški graverji in tiskarji, so ji v drugi fazi dodali ameriški značaj še vsebinski dodatki in popravki. To ameriškost smo skozi R. Arnerjevo študijo odkrivali na dveh ravneh: po eni strani ji je odločilni ton dajala vera v napredek in ponos nad naravoslovno-znanstvenimi odkritji Američanov, po drugi pa smo v njej odkrili tudi zelo jasne elemente konservativne socialne filozofije, kombinirane z vrednostnim sistemom, ki je bil po evropskih pojmovanjih še najbližje tistemu, kar bi M. Weber imenoval protestantska etika.

Razlogi, da ta skupek verskih in političnih vrednot in predsodkov ni mogel postati univerzalno sprejemljiv za vse Američane, se seveda ne skrivajo le v dejstvu, da je bodoči ameriški predsednik in "brezbožni radikalec" T. Jefferson

videl svet z drugačnimi očmi kot T. Dobson in J. Morse, ampak predvsem v njegovi izrazito lokalni obarvanosti: v že tedaj versko in stanovsko pisani in strpni Ameriki je bilo verski kongregacionalizem in kmeta iz Connecticuta pač težko predstaviti kot dva prototipa za vse obvezujočega modela amerišva.

A če sta si bili Enciklopedija Slovenije in Dobsonova enciklopedija podobni v tem, da sta obe gradili na svetovnem nazoru, ki je izključeval vse ostale nazore, je obstajala med njima vsaj ena pomembna razlika: če je Enciklopedijo Slovenije zanimalo predvsem, kaj je na specifični kemijski spojini slovenskega, je T. Dobsonova Enciklopedija že samo vednost o tej spojini skušala spremeniti v del nacionalnega kulturnega korpusa - to, da je bil članek o njej delo ameriškega avtorja, pa je pomenilo le še dodaten razlog za nacionalni ponos, nikakor pa ne edinega razloga za njegovo objavo. Naj nam bo ob tem dovoljeno domnevati, da je prav tak univerzalistični odnos do znanja Dobsonovo enciklopedijo ločil od Enciklopedije Slovenije in jo - v nasprotju s to - vendarle dvigoval nad dnevne politične in nazorske boje, oziroma jo, vsaj na tej ravni, naredil za sprejemljivo tako za "brezbožne južnaške radikalce" kot za konservativne severnjake.

Da tak odnos do vednosti in znanja ni bil značilen zgolj za T. Dobsonovo Enciklopedijo in za Združene države na prelomu iz 18. v 19. stoletje, bomo poskušali na kratko preveriti še z evropskim zgledom iz našega časa: z danskim nacionalnim leksikonom.

Danski zgled: enciklopedično besedilo in akademska odličnost

Naj najprej opozorimo, da je danska leksikografska tradicija pomembno daljša od slovenske in da se tamkajšnji nacionalni leksikon od Enciklopedije Slovenije ne razlikuje samo po svoji konceptualni zasnovi, ampak tudi po načinu uredniške priprave. Prva in nikakor ne nepomembna razlika je seveda že v tem, da je bila univerza v Kopenhagenu ustanovljena davnega leta 1479, torej skoraj petsto let pred ljubljansko, prvi tamkajšnji leksikografski poskusi pa segajo v prvo polovico 18. stoletja, ko so se pod vodstvom L. Holberga v njenem okrilju lotili priprave danskega znanstvenega izrazoslovja. To tradicijo je potem v 19. stoletju nadaljeval H. C. Oersted (Vse podatke navajamo po Lund 1997, str. 23-24). Na prelomu iz 19. v 20. stoletje, med leti 1893 in 1911, je v Kopenhagenu v devetnajstih knjigah izšel Salmonsens Konversationslexikon, ki je bil v celoti plod dela domačih znanstvenikov. Njegova temeljna naloga je bila svojim bralcem zagotoviti podobo sveta, "... kot je bila ta videti z danskega zornega kota ...", pravi J. Lund, vendar pa je hkrati prinašal "... predvsem splošne informacije in njegov namen ni bil narodnokonstitutiven" (Prav tam, str. 26). Ta leksikon je bil izjemno uspešen in je doživel nekaj ponatisov in dopolnjenih izdaj, seveda pa je bil na prelomu 20. in 21. stoletja že brezupno zastarel, zato so se v največji danski založbi Gyldendal odločili, da pripravijo povsem nov, tokrat nacionalni leksikon, ki naj bi v dvajsetih knjigah izšel med leti 1994 in 2001.

Kot je zapisal njen direktor J. Lund, poskuša to delo "... pogledati na svet z danskega zornega kota, zato je ob znanju, ki ga delimo z ljudmi v tujini, v njem tudi

veliko gesel, ki so namenjena zgolj danskim bralcem" (Lund 1997, str. 27); še natančneje rečeno, v njem je približno pol gesel značilno nacionalnih, pol pa splošnih, tako da bi lahko bila objavljena v katerikoli splošni enciklopediji. Naj k temu dodamo še to, da so danski leksikografi izjemno selektivni pri biografskih geslih, tako da živih Dancev in Dank v enciklopediji praktično ni, pri mrtvih pa uporabljajo standarde, ki niso bistveno milejši od standardov, ki veljajo za tujce. Tak koncept naj bi omogočal večjo mednarodno primerljivost njihovih specifično nacionalnih vsebin¹¹, hkrati pa seveda preprečuje, da bi se njihov leksikon spremenil v poceni spomenik danski politični ureditvi in njeni eliti.

Seveda pa potegne tovrstna odprtost v svet za sabo povsem drugačne probleme, za katerimi se skrivajo tudi pomembne razlike med poslanstvom danskega leksikona in Enciklopedije Slovenije. "Danes ne živimo več v dobi razsvetljenstva, ampak v informacijski družbi", pravi J. Lund. "Imamo dostop do ogromnega števila informacij ...", še dodaja, "... vendar nisem prepričan, da nas res vse razsvetljujejo. Zato je postalo nujno, da znaš določene informacije tudi zavreči, če želiš postati pametnejši: če je bilo še pred sto leti temeljno načelo (leksikografskega dela, op. avtor) zbrati čim več informacij, je danes naša naloga, da se odločimo o prioritetah. Danes lahko deskamo po internetu, plavamo po novicah in se zabavamo z dejstvi, ne da bi vse skupaj kaj dosti razumeli. Grozi nam nevarnost, da se spremenimo v globalnovaške tepčke" (Lund 1997, str. 28). Ta problem selekcije ustrezne vednosti je po J. Lundovem mnenju še posebej zapleten pri manjših jezikovnih skupnostih, saj je v njih nujno, da hodita odprtost do tujega znanja in njegova dostopnost v domačem jeziku z roko v roki: "Vse več znanstvenikov in univerzitetnikov objavlja svoja dela v tujini, oziroma piše o svojem polju vednosti v angleščini. Seveda ni samo koristno, ampak je tudi odločilnega pomena, da država z ambicijami v raziskovanju in izobraževanju sodeluje in odigra svojo vlogo v tej izmenjavi znanja. Toda prav tako pomembno je, da znajo danski strokovnjaki komunicirati z najširšim občinstvom v svojem lastnem jeziku ... Tu ne gre samo za to, da bi namesto tujih besed našli bolj domače izraze, pač pa za to, da bi našli izraze, s katerimi bi lahko opisali na novo pridobljeno znanje - v danščini" (Prav tam, str. 30).

Poanta je torej tudi tu podobna kot pri T. Dobsonovi enciklopediji, saj po besedah njegovega glavnega urednika temeljna naloga danskega nacionalnega leksikona ni le opisovanje danskih posebnosti, ampak pomeni "danski pogled na svet" v tem kontekstu tudi prevajanje in integracijo mednarodnega znanja v danski jezik in s tem v dansko nacionalno kulturo - tista najtežja in obenem temeljna naloga, s katero se soočajo njegovi uredniki, pa je torej odločanje o tem, kaj v leksikon vključiti in kaj ne, in kako to, če ustreznega izrazja še ni, poimenovati v danščini. "Ni dvoma, da se danščina srečuje z izjemnimi pritiski, ko se loteva tovrstnih nalog ...", še pravi J. Lund, in optimistično dodaja, da nam "... kaže dobro, kot nam je kaza-

¹¹ Ob tem velja seveda spomniti, da je založba Gyldendal tudi založnik danskega biografskega leksikona, medtem ko v Sloveniji tovrstnega dela za splošno rabo nimamo; zato lahko domnevamo, da del njegovega poslanstva slej ko prej prevzema Enciklopedija Slovenije, oziroma, da je izjemna količina biografskih gesel v njej posledica dejstva, da v Sloveniji nimamo uporabnega in ažuriranega biografskega leksikona.

lo dobro tudi pred sto leti, ko je izšel Salmonsens Konversationslexikon" (Prav tam).

Če bi torej skušali tak pristop povsem shematično prevesti v slovenske razmere, bi z J. Lundom lahko rekli, da bi nam po danskih kriterijih kazalo dobro le, če bi se snovalcem Enciklopedije Slovenije zdelo vsaj tako nujno v slovenščini opisati pomembna znanstvena odkritja tega časa in v njej ustrezno poimenovati vse, kar gre skupaj s tako pomembnimi novimi pojavi, kot je denimo internet, ne pa zgolj iskati "... slovenske primesi v posameznih kemijskih spojinah". Ali, še krajše povedano, razlika med Enciklopedijo Slovenije ter T. Dobsonovo enciklopedijo in danskim leksikonom je v tem, da prva svojo nacionalno usmerjenost razume le kot opisovanje lastne nacionalne kulture, in jo "tuje znanje" zanima le, če je pri njegovem generiranju sodeloval kak Slovenec, medtem ko drugi dve leksikalni deli kot temeljno lastnost svoje nacionalne identitete razumeta vključevanje tujega v svoj lasten nacionalni kozmos, oziroma lastnega v univerzalni kozmos; in če je pri drugih dveh svet kriterij doma, je v slovenskem kozmosu zunanji svet za vrednotenje naše zgodovine razmeroma nepomemben, oziroma ga zanima le kot njegova zunanja meja.

Nekaj elementov za zaključek

Če skušamo torej pod vsem, kar smo povedali doslej, potegniti črto, se ne moremo izogniti sklepu, da je bila slovenska družba ob rojstvu Enciklopedije Slovenije neprimerno bolj avtarkična kot ameriška ob prelomu 18. in 19. stoletja, in kot je Danska ob prelomu 20. in 21. stoletja. Še več: če je bila Dobsonova enciklopedija prav tako kot prvi zvezki Enciklopedije Slovenije napisana iz politično-segregativnih stališč, je ob tem vendarle slonela na predpostavki, da pomeni znanstveni napredek univerzalno vrednoto, s katero se lahko identificirajo vsi Američani - medtem ko v konceptualni zasnovi Enciklopedije Slovenije nismo odkrili takih ali podobnih univerzalnih vrednot, ki bi jih ta knjižna zbirka skozi slovensko enciklopedično obdelavo skušala vzpostaviti kot del nacionalnega kozmosa, saj smo pokazali, da so bili vsi znanstveni pojmi ali odkritja, ki se jih ni dotaknila slovenska roka, iz njenega geslovnika izločeni. Tako vrednostno nadoločena enciklopedija zato tudi ni mogla igrati tiste vloge, ki jo ima na Danskem tamkajšnji nacionalni leksikon, namreč da v danski nacionalni kozmos preteka in selekcionira univerzalna znanstvena odkritja, s čimer seveda ne skrbi le za univerzalistično izobraženost tamkajšnjega prebivalstva, ampak rešuje tudi številne terminološke probleme, s čimer posredno prispeva k temu, da se danščina razvija kot sodoben jezik, v katerem je mogoče opisati vsa najpomembnejša sodobna znanstvena odkritja.

Vse to seveda pomeni, da vsebinski koncept Enciklopedije Slovenije v tem trenutku ni le zastarel, ampak tudi ni v skladu s sedanjimi kulturnimi in političnimi ambicijami slovenske države: če mi je za konec dovoljena malce osebna sodba, bi v tem trenutku vsaj toliko kot vednost o tem, kaj nas loči od drugih, v Sloveniji potrebovali leksikografski pogon, ki bi, podobno kot opisani danski zgled, skrbel

za to, da bi v slovenščini lahko poimenovali in opisali vso eksplozijo znanstvenih odkritij, ki smo je deležni ob prelomu tisočletja. Ali, če poanto obrnem, ni dvoma, da je Enciklopedija Slovenije odigrala pomembno zgodovinsko vlogo, saj ni le v eni knjižni zbirki zbrala vednosti o Slovencih, ki je bila prej razpršena ali je sploh ni bilo, s čimer je pomembno prispevala k našemu samozavedanju, posredno pa tudi k nastanku slovenske države: a če je bil opisan model še produktiven v jugoslovanskem okvirju, bi zdaj potrebovali enciklopedijo, ki bi nam pomagala ne samo razumeti samega sebe v novih, demokratičnih pogojih bivanja, ampak bi nam tudi pomagala preživeti v Evropski uniji, oziroma v tistem, čemur v političnem žargonu ponavadi pravimo globalni kapitalizem.

Sam verjamem, da pomenijo doslej izdani zvezki Enciklopedije dovolj solidno osnovo za tak obrat: zdaj, ko nas do zaključka njene prve izdaje ločijo le še tri leta - kar je v svetu enciklopedij obupno malo časa - je seveda skrajni čas, da domislimo, kako to storiti. Pri čemer se moramo seveda zavedati, da razmislek o tem ni le razmislek o prenovi pomembne knjižne zbirke, ampak kar razmislek o slovenskem preživetju in samorazumevanju v novem in drugačnem svetu.

LITERATURA

- Arner, R. D. 1991. *Dobson's Encyclopaedia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Denmark 1996. Compiled by the Editors of the Danish National Encyclopedia. The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, Copenhagen.
- Dessauer, J. P. 1994. *Book Publishing: The Basic Introduction*, Continuum, New York.
- Dictionary of Printing and Publishing (second edition). 1997. Peter Collin Publishing, Teddington.
- Enciklopedijska izdanja leksikografskog zavoda FNRJ (prospekt). 1950. Zagreb.
- Enciklopedija Slovenije 11. 1997. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Enciklopedija Slovenije - Projekt. 1975. Založba Mladinska knjiga.
- Encyclopaedia Britannica, Micropedia, zvezek 4. 1993. Chicago.
- Encyclopaedia Britannica, Macropedia, zvezek 18. 1993. Chicago.
- Feather, J. 1994. *The Information Society*, Library Association Publishing, London.
- Halvorson Morse, L. 1993. *Editing Reference Books, v: Editors on Editing* (completely revised third edition). Edited by Gerald Gross. Grove Press, New York.
- Lund, J. 1997. *The Echoes of University, v: Centre of Excellence*, ur. Henrik Jeppsen in Edwin Starup-Jensen, University of Copenhagen, Copenhagen.
- Vidic, M. 1996. *Nastajanje Enciklopedije Slovenije, v: Grafenauerjev Zbornik* (ur. V. Rajšp), str.151-160, ZRC SAZU, Ljubljana.